

Соціальний захист населення промислових регіонів України у 1944–му – на початку 50-х рр.

У статті зроблено спробу охарактеризувати стан соціального забезпечення населення промислових регіонів України у повоєнний період. Дано історичну оцінку ставленню радянського керівництва до проблем незахищених верств населення. Вказано на недостатній рівень соціального захисту. На основі архівних матеріалів, існуючих публікацій та аналізу правових положень і звернень розкрито проблему соціального захисту населення України та відтворено реальну картину рівня соціального забезпечення міського населення промислових регіонів країни.

Ключові слова: повоєнний період, промисловий регіон, соціальний захист, сироти, інваліди, демобілізовані, працевлаштування, житло.

Александр Косиненко. Социальная защита населения промышленных регионов Украины в 1944-м – начале 50-х гг. В статье сделана попытка дать характеристику состояния социального обеспечения населения промышленных регионов Украины в послевоенный период. Дана историческая оценка отношению советского руководства к проблемам незащищенных слоев населения. Обращено внимание на недостаточный уровень социальной защиты. Исходя из архивных материалов, существующих публикаций и анализа правовых положений и обращений, раскрыта проблема социальной защиты населения Украины, воссоздана реальная картина уровня социального обеспечения городского населения промышленных регионов страны.

Ключевые слова: Послевоенный период, промышленный регион, социальная защита, сироты, инвалиды, демобилизованные, трудоустройство, жилье.

Kosinenko Alexander. Social Protection of the Population in the Industrial Regions of Ukraine from 1944 – till the Beginning of 50's. The state of social security of the population in the industrial regions of Ukraine during post-war period has been attempted to characterize. The historical estimation of Soviet Union government attitude to the problem of unprotected sections of the population is given. It is paid attention to the insufficient standards of social security. The problem of social security of the Ukrainian population is revealed on base of archive materials, publications, available and legal regulations and treatments analysis, the real situation as for the social security of urban population of the industrial regions of the country.

Key words: post-war period, industrial region, social protection, orphans, invalids, demobilized, placing in a job, dwelling.

Ставлення держави до людей, які потребують турботи й опіки, за будь-якої доби характеризує рівень економічного розвитку і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У розглянутий період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни.

Темі повсякденного життя населення сьогодні заслужено приділяється багато уваги. Дослідники вивчають соціальну роботу в цілому по країні, тому залишаються поза увагою регіональні аспекти проблеми. Метою нашої розвідки є спроба певною мірою заповнити цю прогалину, дослідити особливості соціального захисту населення промислових регіонів Південної та Південно-Східної України у повоєнний період.

Серед останніх досліджень із цієї проблеми можна назвати колективну монографію «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» у двох книгах, трьох частинах, під редакцією В. М. Даниленка [1]. У цій праці висвітлено широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введено до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Однак, навіть тут, на нашу думку, приділено мало уваги регіональним аспектам.

Ця стаття є спробою на основі архівних матеріалів та існуючих публікацій розкрити проблему соціального захисту населення України в повоєнний період. На основі аналізу правових положень та звернень громадян ми спробували відтворити реальну картину рівня соціального забезпечення міського населення промислових регіонів країни.

Під час дослідження цього питання автор опирався на праці В. М. Гаврилова [2], Л. В. Ковпак [3], М. С. Герасимової [4], О. Д. Ісайкіної [5], в яких подано загальний аналіз соціального становища повоєнного суспільства, відтворено повсякденне життя пересічних громадян.

Передусім чергу, для нашого дослідження важливим є саме з'ясування змісту поняття «промисловий регіон». У територіальній структурі промисловості промисловий регіон посідає важливе місце як за територіальним розміщенням, так і за масштабом добування, обробки сировини та виробництва продукції. Як зазначено у навчальній літературі, до названої вище структури входять також *промислові пункти* (населені пункти, у яких є тільки одне промислове підприємство), *промислові центри* (населені пункти, у яких розміщено декілька промислових підприємств, не поєднаних між собою виробничими зв'язками), *промислові вузли* (декілька близько розташованих промислових центрів, у яких розміщені підприємства, що мають між собою тісні виробничі й економічні зв'язки), *промислові агломерації* (їх утворюють за наявності значного промислового центру) та промисловий регіон, що є поєднанням вузлів і агломерацій, які мають взаємозв'язки, на певній території [6]. Сьогодні деякі вчені розглядають промисловий регіон як поєднання значної кількості підприємств, що зосереджуються на видобуванні, переробці корисних копалин, створенні продукції, що передбачає залучення під час цього процесу значної кількості трудових ресурсів. Якщо брати до уваги сучасні реалії, то промисловий регіон не є суто механічним поєднанням вузлів та агломерацій, оскільки головними учасниками його діяльності є не машини чи корисні копалини, а реальні люди, на яких лежить відповідальність за управління всіма процесами, у тому числі й контроль за екологічним балансом. З погляду інвайроментальної соціології, зміст цього поняття є значно ширшим, тому варто внести певне уточнення. Промисловий регіон – це значна за площею територія, де проживає велика кількість людей, які об'єднані виробничими відносинами та соціально-екологічними проблемами, що виникли в результаті промислової діяльності на цій території.

В Україні виділяють чотири промислових регіони: *Донецький* (спеціалізується на вугільній, електроенергетичній, металургійній, машинобудівній та хімічній промисловості), *Придніпровський* (відзначається розвитком електроенергетики, хімічної, машинобудівної та металургійної промисловості), *Прикарпатський* (виділяється нафтовою і газовою, лісовою, машинобудівною і хімічною промисловістю), *Прибузький* (спеціалізується на вугільній, хімічній та електроенергетичній промисловості) [7]. Кожен із названих вище промислових регіонів має власні характеристики, історію створення та суспільно-політичних відносин. У своїй розвідці автор спробує охарактеризувати стан соціального захисту населення територій, які входять до Придніпровського промислового регіону, а також міста Миколаїв. Цей населений пункт належить до переліку центрів, що не входять до жодного із промислових регіонів, але має тісні зв'язки із цим регіоном.

Жахливими наслідками війни, окрім значних фізичних та матеріальних втрат, було падіння загального життєвого рівня населення, зростання чисельності інвалідів війни та праці, безхатченків та інших соціально незахищених категорій суспільства. Основна маса населення страждала через брак житла, транспорту, медикаментів, харчів, а інколи – через відсутність співчуття та розуміння.

Серед питань, що постали з початком війни, було соціальне забезпечення інвалідів, поранених та хворих військовослужбовців, сімей військових, дітей, яких осиротила війна. 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР встановила порядок призначення й виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого командного складу у військовий час і надала їм певні пільги [8, 20]. Загалом в УРСР на 1 січня 1945 р. на обліку було 3 938 867 родин військовослужбовців, з них 1 483 478 сім'ям виплачено 1 392 778 тис. крб державної допомоги, а 323 044 сім'ям – пенсій на суму 283010 тис. крб [9, 34]. Окрім того, сім'ї фронтовиків мали право на довготермінові кредити для будівництва житла, на безкоштовне надання ділянки для заготівлі будівельного лісу, інших будівельних матеріалів, насіння для індивідуальних городів тощо.

Демобілізацію після закінчення війни здійснювали на основі Закону про демобілізацію, ухваленого XII сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р., в декілька етапів. 25 вересня 1945 р. було оголошено демобілізацію другої черги, а з 20 березня 1946 р. – третьої черги. Відповідно до Закону, демобілізованих перевозили додому державним коштом, безкоштовно забезпечували обмундируванням і взуттям, їм виплачували разову грошову винагороду відповідно до терміну служби в армії у період війни. Місцеві органи влади були зобов'язані протягом одного місяця забезпечити колишніх воїнів роботою, житлом, паливом, будівельними матеріалами, для індивідуального житла надавали позики. Багато воїнів повертались інвалідами. Частина інвалідів втратила під час війни родини, і їх направляли до інтернатів та будинків для інвалідів, де, на жаль, матеріально-побутові умови були на вкрай низькому рівні і люди просто не бажали там мешкати. Перевіркою дев'яти областей України в

грудні 1946 р. встановлено, що внаслідок жахливих умов інтернати були майже порожні. Замість створення інвалідам сприятливих умов життя міністерство соціального забезпечення вигадало «реорганізацію» і стало зачиняти ці заклади, натомість відкриваючи будинки відпочинку [10, 10].

Вкрай погано забезпечували офіцерів-інвалідів промтоварами. Фонди, виділені для інвалідів війни – мешканців промислових міст, задовольняли до 30–40 % потреб. На продовольчі картки інвалідів у деяких населених пунктах видавали неякісні харчі, а в серпні та вересні 1945 р. їх взагалі не забезпечували [11, 47]. Місцеві ради забезпечували інвалідів війни посильною роботою, навчали на спеціальних курсах новим спеціальностям. У Дніпропетровській та в інших областях діяли курси і профтехшколи, які готували працівників різних спеціальностей: бухгалтерів, рахівників, працівників сільської мережі кінофікації та правників [12, 139].

Однак, через брак фінансування, бюрократичну тяганину багатьох із них тривалий час не працювали, що змушувало їх, і насамперед інвалідів, йти на базари торгувати або навіть жебракувати. Надзвичайно болісною була проблема працевлаштування демобілізованих. Наприклад, у Дніпропетровській області не працювали 6720 демобілізованих, з них 1108 – офіцери. У самому лише Дніпропетровську станом на 1 лютого 1946 р. безробітних було 4550 чол. У м. Червоноармійську не працювали 515 демобілізованих, у т. ч. понад два місяці – 66 чол., понад три – 76 чол., чотири – 30, п'ять – 19 [13, 11]. Незадовільним було і забезпечення демобілізованих житлом. В УРСР станом на кінець 1946 р. 3897 офіцерів просто не мали де жити. Тільки в містах Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Марганець 975 демобілізованих не були забезпечені житлом. У Жовтневому районі м. Дніпропетровська не виконано 63 санкції прокурора про надання помешкань офіцерам. Всевадні партійні органи також допомагали мляво, роботу демобілізований міг одержати лише «за дзвінком» чи «запискою», та навіть й це не завжди давало бажаний результат. Так, підполковник Сухачов (м. Дніпропетровськ) за півроку здобув 12 записок, а так і не зміг працевлаштуватися [14, 12]. Звичайним для офіцерів запасу було шукати роботу від трьох до семи місяців, або одержати некваліфіковану і низькооплачувану роботу.

У повоєнні роки чинною була постанова ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій щодо надання допомоги сім'ям військовослужбовців», у якій йшлося, що повсякденне піклування про задоволення матеріально-побутових потреб сімей військовослужбовців має величезне воєнно-політичне значення і є значною частиною всього піклування про Червону Армію [15, 292]. Згідно з цією постановою при раднаркомх союзних республік діяли управління, а при виконкомх місцевих рад – відділи державного та побутового забезпечення родин військовослужбовців. Тим часом перевірки областей України свідчили про вкрай незадовільну роботу цих органів, що спричиняло числені скарги громадян. Так, протягом 1945 р. у відділах держзабезпечення зареєстровано (!) 642 298 скарг і заяв.

Про важке становище багатьох сімей військовослужбовців свідчать скарги та листи громадян. Наприклад такий лист: «...Толя, квартира меня загоняет в гроб, вот уже несколько раз выбрасывали меня с детьми на мороз, не считают нас за семью военнослужащего. ...Я уже не прошу у них отдельно квартиру, хотя бы какой-нибудь теплый уголок, где бы можно было согреть детей-малюток. Если будет так продолжаться, то я уйду с этого проклятого света, чтобы не видеть этих мучений, не страдать, как я сейчас страдаю» (м. Миколаїв, 1946 р.) [16, 196]. І, звичайно, коли таким чином обходилися з воїнами-переможцями та їхніми сім'ями, то годі вже казати про якусь турботу щодо сімей військових, що «пропали без вісти» або загинули в таборах військовополонених (протягом війни в таборах тільки на території Німеччини загинули 58 тис. радянських офіцерів-військовополонених, з них 10 тис. – українців).

Інваліди, демобілізовані та члени їхніх сімей, шукаючи допомогу, доходили інстанціями аж до керівників республіки, у відчаї звертаючись з листами до М. Хрущова. Так, колишні офіцери М. Ф. Галушко та В. В. Зак писали: «Каждый из нас прослужил в Красной Армии по 10 лет. После победы над Германией вернулись инвалидами, не закончившими лечение. Уезжая на Родину, считали, что Родина сделает нам должный прием, но в этом мы глубоко ошиблись... По приезду домой ни квартир, ни имущества, находившегося в квартирах, не оказалось... Жить так, как живем мы с семьями на сегодняшний день, дальше нельзя, ибо жизнь стала совершенно невозможной» [17, 220].

На цьому тлі цікавою виглядала чинна від червня 1945 р. Постанова РНК СРСР «Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної Армії», що надала право генералам та старшим

офіцерам, які відслужили 25 років, одержати позику на індивідуальне будівництво з терміном погашення 10 років (генералам обіцяно 35 тис. крб, офіцерам – 20 тис. крб). Обласні виконкоми повинні були відводити в безстрокове і безкоштовне користування земельні ділянки в містах, селищах, дачних місцях у розмірі: генералам – 0,75–1,25 га, старшим офіцерам – 0,5–0,75 га [18, 42].

За цих обставин ЦК КП(б)У був змушений звернути увагу на діяльність Міністерства соціального забезпечення і вжити заходів щодо поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни. У результаті на початку 1946 р., наприклад, Міністерство легкої промисловості працевлаштувало 693 інвалідів, з них 389 одержали адміністративні посади. З 693 забезпечено квартирами 292 та гуртожитками 82 осіб, ремонт квартир зроблено 136 осіб. На підприємства текстильної промисловості УРСР прийняли на роботу 187 ос. У системі Міністерства торгівлі УРСР працювали 5,9 % інвалідів від загальної кількості працюючих. У промкооперації на 1 січня 1946 р. працевлаштували 3244 особи, з них на керівних посадах – 850. Для інвалідів в УРСР відкрили 497 продовольчих, 193 промтоварних магазинів, 567 майстерень з ремонту взуття та 194 з ремонту одягу. За 1945 – I півріччя 1946 рр. через торговельну мережу інвалідам надано матеріальну допомогу і видано 507 376 одиниць одягу, 520 128 м тканини, 62 816 пар взуття, а також 1 699 838 одиниць одягу та взуття за рахунок закордонних подарунків. Загалом протягом 1945–1948 рр. у республіці було видано пенсій та інших виплат інвалідам війни, сім'ям військовослужбовців на суму близько 14 млрд крб. На кінець 1948 р. було працевлаштовано 404,4 тис. інвалідів війни, що за офіційними даними становило 95 % їхньої кількості. Загалом до 1948 р. працевлаштовано 2,2 млн колишніх воїнів, з них 350 тис. – у промисловість і близько 100 тис. – на транспорт [19, 7].

Факти свідчать, що в УРСР порушення права громадян на отримання житла було швидше нормою, у цій сфері панували корупція і шахрайство. У роки війни люди вимушено залишали домівки та евакуювалися. Після війни військовослужбовці, демобілізовані та члени їхніх родин поверталися і знаходили в своїх помешканнях нових господарів, які прагнули залишити житлову площу собі, відмовляючись виконувати постанову РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. і повертати її законним власникам. Під тиском відповідальних працівників обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, які самі не хотіли виселятися чи підтримували своїх працівників, родичів і знайомих, не виконувались рішення судів та приписи прокуратури з цих питань.

Типовими були випадки приховування чиновниками звільненої житлової площі, самозахоплення. Квартвідділи незаконно ущільнювали квартиронаймачів, які проживали на законній підставі і зайвої площі не мали. Непоодинокими були також випадки, коли на одну житлоплощу видавали кілька ордерів або видавали ордер на законно заселену квартиру чи ж на житлоплощу людей, які були у відрадженої.

Стиль роботи квартвідділів встановився такий, що законним порядком навіть за наявності неодноразових рішень вищих органів отримати житло було практично неможливо. Треба було самому собі «підшукати», тобто встановити особисті стосунки з управдомом і через нього за хабарі одержати ордер. Між тим, на обліку в квартвідділах стояли сотні й тисячі демобілізованих, військовослужбовців, діячів науки і мистецтва, які роками не могли одержати житло. При цьому треба відмітити, що не мали значення ані заслуги перед батьківщиною, того хто потребує житло, ані його посада, ані навіть вказівки вищих органів. Посадові злочини вчиняли, практично, за першої нагоди.

Виключно гострою у повоєнні роки була проблема забезпеченості житлом вчителів та педагогічних працівників. Республіканська влада не виділяла коштів на відбудову житла для них, цілком поклавши це завдання на місцеві органи влади, а останні – перекинувши на плечі самих трудівників. Тисячі їх тривалий час змушені були жити у напівзруйнованих будинках, землянках, про що свідчать численні скарги до Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ. Наприклад, вчитель Майборода з Дніпропетровська писав: «Понад два місяці шукаю собі квартиру, але не можу знайти, а влада нічим мені не допомагає, хоч за законом вона зобов'язана забезпечити вчителів житлом» [20, 4].

Не кращим було житло й у викладачів та студентів ВНЗ. Але і його не вистачало через те, що вцілілі споруди були самовільно захоплені різноманітними службами і приватними особами. Так, у газеті «Червоний гірник» (Кривий Ріг) знаходимо звернення тодішнього ректора педінституту П. Ф. Горба із вимогою повернути педінституту житлову площу «по вул. Жовтневій буд. 18 – зайнятий ППХО та по вул. Пушкінська будинки № 3–5, 9 – зайняті приватними особами, звільняти не хочуть» [21, 2].

Стосовно дітей-сиріт від січня 1942 р. діяла постанова РНК СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» [22, 167], а з березня 1943 р. працювала Надзвичайна комісія при РНК УРСР

з питань допомоги дітям. Аналогічні комісії були при обласних, міських та районних радах депутатів трудящих визволених районів України [23, 56–57]. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

Також було засновано позабюджетні грошові і продовольчі фонди. Створений 1944 р. Фонд допомоги дітям при ЦК ЛКСМУ на кінець 1945 р. становив 17 млн крб [24, 173]. Але насправді безліч дітей-сиріт перебували в умовах, непридатних для життя і навчання. Йдеться не лише про численних безпритульних, а й про вихованців дитячих будинків. За статистикою на кінець війни в Україні налічували близько 1328 тис. дітей-сиріт і напівсиріт [25, 34].

Слід відзначити, що на період, який ми розглядаємо, припадає третій голодомор в Україні, проведений московською більшовицькою владою 1946–1947 рр. На цей раз було виморено голодом навіть за офіційними даними близько 800 тис. людей в Україні, а за оцінками реальної картини – приблизно 1,5 млн осіб. Голодомор знову ж таки було проведено таємно від радянської та світової громадськості, тому якоїсь урядової чи суспільної діяльності щодо допомоги голодувальникам, рятування бодай вмираючих дітей не провадили, бо ж наявність голоду офіційно не визнавали [26, 43].

Найважливішою сферою діяльності соціального обслуговування населення було матеріальне забезпечення, яке здійснювали у трьох основних напрямках: державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування державного соціального забезпечення здійснювали за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (воно поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян). Фінансування державного соціального страхування забезпечувалося за рахунок страхових внесків підприємств, організацій і дотацій держави (воно поширювалося на робітників і службовців).

На усіх громадян СРСР поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоч воно було зовсім не однакової якості для усіх громадян. На рівні клінік Заходу медичні послуги і засоби отримувала безкоштовно лише партійна верхівка (так звана «Кремлівська» лікарня та деякі інші) і члени її родин. Розрядом нижче, але теж високого рівня послуги отримували безкоштовно партійні та державні чиновники (зі своїми родинами) республіканського, обласного та районного (міського) рівнів. Крім цього, щороку вони отримували спеціальні кошти на лікування (оздоровлення), а також путівки (безкоштовні) для себе і родини у найкращі здравниці СРСР. Рядові громадяни безкоштовно отримували ліжку в лікарні (по 5–10 хворих у палаті), скромне харчування, недорогі ліки й ординарне лікування. Дефіцитні (зазвичай імпортні) ліки треба було «діставати» за гроші, платити за увагу до себе медперсоналу, а також за операції кваліфікованим лікарям. Вартість путівок на санаторне лікування майже цілком оплачували профспілки, але отримати їх міг далеко не кожний і далеко не завжди. Особливо низькою була якість медичних послуг для сільського населення (найнижчий розряд).

Радянська держава декларувала соціальний захист людям похилого віку, які сумлінно працювали все своє життя. Звісно, люди розуміли, що була війна, що вона призвела до руйнації народного господарства, але ж життя їх перетворилося на суцільну муку. Працювати вони були не в змозі, а пенсії одержували мізерні. Отож пенсіонери й зверталися за допомогою до місцевих і державних органів, а зрештою, й до керівництва республіки. Так, група колишніх політкаторжан – персональних пенсіонерів написали про свій матеріально-побутовий стан у листі до М. С. Хрущова: «С сентября 1944 г. по настоящее время бывшие политкаторжане (в 1935 г. общество было ликвидировано) персональные пенсионеры республиканского значения не пользуются снабжением, согласно постановлению ЦК КПСС, и получаем лишь по третьей категории, причем лимитных промтоварных книжек вовсе не получаем. Последнее обстоятельство привело к тому, что в продолжение пяти последних лет до того обносились, что остались без обуви, верхней одежды и проч. Из 54 человек в 1935 г. нас, бывших членов общества, осталось 19» (1946 р. А. А. Гердаев, О. Д. Дмитриев, Я. С. Абрамович, І. І. Батхан, Я. Г. Рабштайн) [27, 233].

В останньому фрагменті наведено приклад проблем не пересічних пенсіонерів, а вузького прошарку людей, що, здавалося б, мали взірцеві заслуги перед партією і, відповідно, заслуговували на взірцеву увагу. Насправді, це були залишки тих, хто створили правлячу верхівку країни, але програли під час переформатування цієї верхівки у другій половині 1930-х років. Ціною програшу став дрейф їхнього матеріального забезпечення до рівня пересічних громадян.

Отже, від перших днів радянської держави панівна ідеологія навчала, що мати багато речей або просто гарні речі, вживати витончені або незвичайні продукти, користуватися «матеріальними блага-

ми», загалом бути багатим – це недостойно «радянської людини». Проте політична бюрократія була забезпечена всім, і це вважалося державним привілеєм. Утворилася не декларована рівність усіх громадян, а її ілюзія. Загалом же соціальна політика була спрямована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного як трудовий ресурс для виробництва. Водночас люди знали про «розподільники» та комфортабельні будинки для привілейованих, бачили цих привілейованих у персональних автомобілях тощо. Це також формувало в суспільстві відповідні настрої.

Список використаних джерел та літератури

1. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2-х кн., 3-х ч. Кн. 1, ч. 1–2 / відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – 351 с.
2. Гаврилов В. М. Соціальне становище сільського населення у 1943–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Гаврилов. – К., 2004. – 20 с.
3. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К. : [б. в.], 2003. – 250 с.
4. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. С. Герасимова. – Донецьк, 2007. – 20 с.
5. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945–1955 рр. : атореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Д. Ісайкіна. – К., 2006. – 19 с.
6. Промисловість України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentam.net.ua/content/view/5877/132/>
7. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1954. Краткая хроника. – М. : [б. и.], 1970. – С. 20.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 34, спр. 24, арк. 34.
9. ЦДАГОУ, оп. 23, спр. 3073, арк. 10.
10. ЦДАГОУ, спр. 1420, арк. 47.
11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы : в 3 т. Т. 3 (1944–1945). – Киев : Наук. думка, 1985. – 510 с.
12. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3068, арк. 11.
13. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3068, арк. 12.
14. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – С. 292.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 41, спр. 24, арк. 196.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 41, спр. 7, арк. 220.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3068, арк. 42.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3941, арк. 7.
19. Новий шлях. – 1953. – 25 груд.
20. Червоний гірник. – 1944. – № 117 (5628). – С. 2.
21. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М. : Воениздат, 1970. – С. 167.
22. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 145, спр. 320, арк. 56–57.
23. ЦДАГОУ, ф. 7, оп. 2, спр. 1225, арк. 173.
24. Коваль М. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / В. М. Коваль. – К. : [б. в.], 1970. – С. 54.
25. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні (конспект лекцій) / А. Г. Горілий. – Тернопіль : ТАНГ, 2001. – 68 с.
26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 41, спр. 7, арк. 233.

Ольга Онутчак

**Друга світова війна в історичній пам'яті радянського суспільства:
ретроспективний аналіз**

У статті проведено ретроспективний аналіз проблеми формування історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну (1941–1945 рр.) та висвітлено її характерні особливості в радянський період.

Ключові слова: історична пам'ять, Велика Вітчизняна війна, меморіалізація, героїзація, ветеран, трансляція символів.